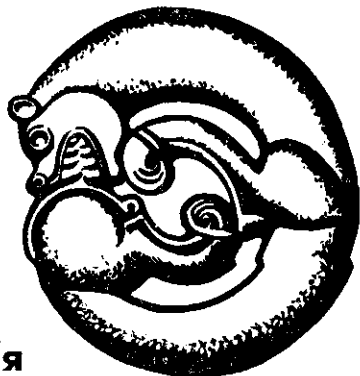

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я

Ю. Я. Рассмакін

Останнім часом Запорізькою експедицією ІА АН УРСР розкопано два кургани з енеолітичними похованнями, що містили важливі матеріали для визначення культурної належності, періодизації та відносної хронології найдавніших курганів степової України.

Кургани розташовані на високому правому березі р. Молочна між селами Виноградне та Чапаївка Токмацького району Запорізької області. Курган 20 мав правильні округлі обриси, був нерозораним, крім півніжжя. Висота 1,8 м від рівня давньої поверхні, діаметр 28 м. Курган споруджено в два прийоми. Перший насип перекривав основне поховання 13, його оточував рів, зафіксований у материк (2,1 м від 0). В західній частині у заповненні рову знайдено невеликий фрагмент кераміки з домішкою черепашки в тісті та крем'яна трапеція. Діаметр рову на рівні материка 22 м, ширина 0,9—1,0, глибина в материк 0,5—0,7 м. У південно-західній частині залишено прохід шириною 1,3 м. Материковий викид з рову використано як обкладку першого насипу товщиною до 0,4 м. Саме за нею можна визначити розміри насипу, хоч краї обкладки проявлялися не завжди чітко. Висота першого насипу близько 1,2 м, діаметр 17 м. Рів віддалено від насипу до 2,5 м (рис. 1).

У східному профілі центральної бровки (11 м на південь від 0) на рівні, що відповідає давній поверхні, знайдено невеликі гранітні камінці, а в західному профілі (8,5 м на південь) під обкладкою — фрагмент кераміки з домішкою черепашки в тісті. За 10 м на південь і 1,6 м на захід від 0 лежала гранітна стела, заглиблена нижнім кінцем в материк. Верхня її частина прямокутна, нижня загострена. Лицьовий бік верхньої частини і грані старанно оброблені та заглажені (рис. 2, 5). На зворотному боці та в загостреній нижній частині слідів обробки не помічено. Умови знахідки вказують на те, що стела спочатку була вертикально вкопана біля півніжжя насипу, лицем на південь — південь — захід. Висота виробу 0,9 м, ширина 0,5, висота необробленої частини 0,4—0,52, товщина верхньої частини 0,14 м*.

У східній частині кургану на рівні давньої поверхні між ровом та насипом виявлено скупчення стулок черепашок «*unio*». Ними було заповнено і заглиблення діаметром 0,8 м.

Другий насип повністю перекрив перший разом з ровом. Можливо, він був пов'язаний з ямним кенотафом (поховання 5). Всього в кургані досліджено 15 поховань: енеолітичне, п'ять ямних, три катакомбних, п'ять пізньої бронзи і одне сарматське (рис. 1).

Поховання 13 — енеолітичне, основне, містилося в центрі (рис. 2, 4). Материковий викид зафіксований у вигляді тонкого (0,1 м)

* Стела зберігається в Токмацькому краєзнавчому музеї.

прошарку на рівні давньої поверхні. В довжину яма на третину пошкоджена сарматським похованням № 14 та грабіжницьким ладом до нього, що тягся з вершини кургану. Яма овальної форми, шириною 1,05 та довжиною близько 1,6 м (довжина збереженої частини 1,2 м), орієнтована на північний схід — південний захід. Збереглися сильно пошкоджені кістки нижньої частини кістяка. За їх розміщенням небіжчик лежав на лівому боці, головою на північний схід. Глибина ями 0,68 м від давньої поверхні.

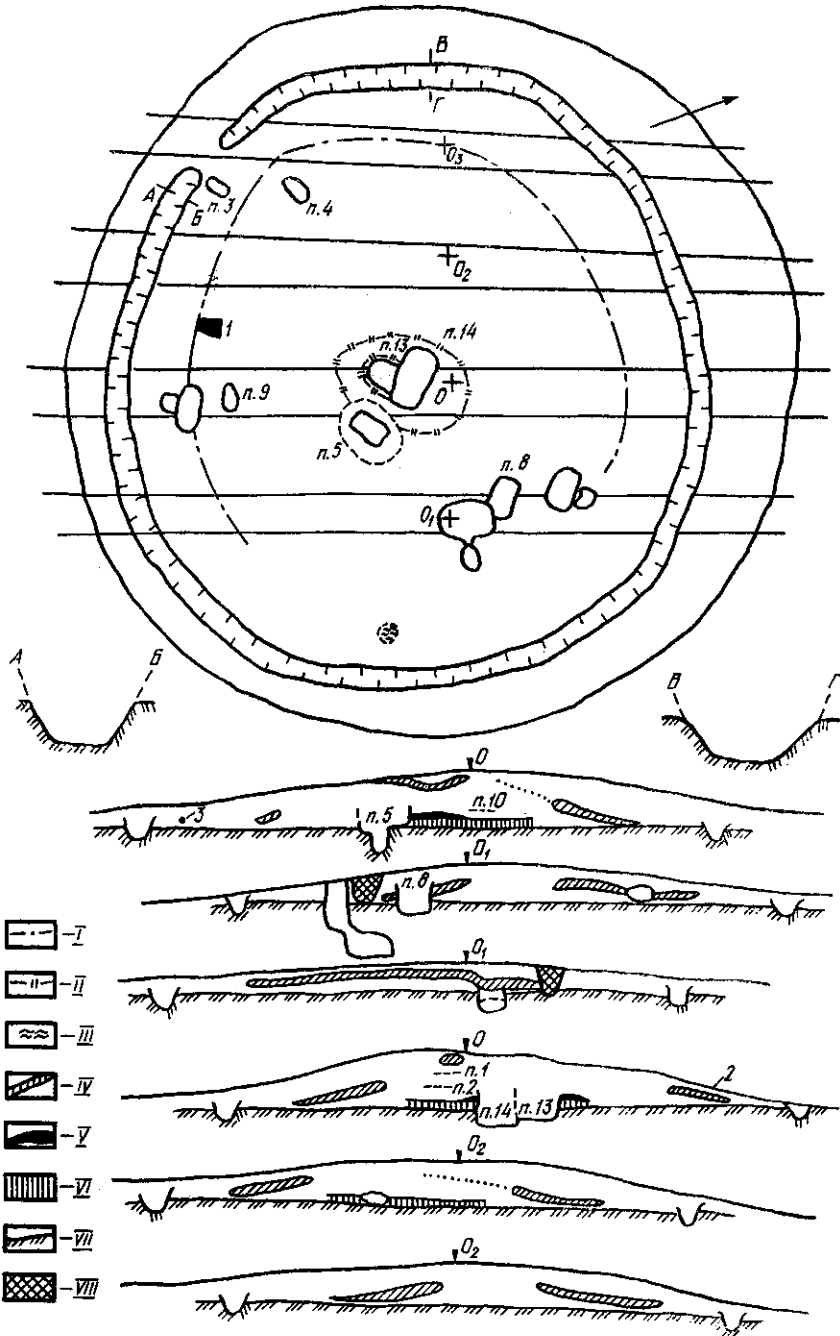

Рис. 1. Загальний план та профілі бровок кургану 20: 1 — стела, 2 — фрагмент кераміки, 3 — камінці. Умовні знаки: I — контур 1-го насипу, II — контур материкового викиду з п. 13, III — скупчення «ципо», IV — материкова обкладка 1-го насипу, V — материковий викид з п. 13, VI — поховальний чорнозем, VII — материк, VIII — пізні перекопи.

Курган 24 розташований на південь від попереднього. Висота від рівня давньої поверхні 5,3, діаметр 54—62 м, поверхня задернована. Курган мав вісім насипів та три бокові досипки. Перший насип перекривав основне поховання № 30. Він фіксувався за материковою обкладкою (товщина 0,35 м), що утворилася за рахунок викиду з рову.

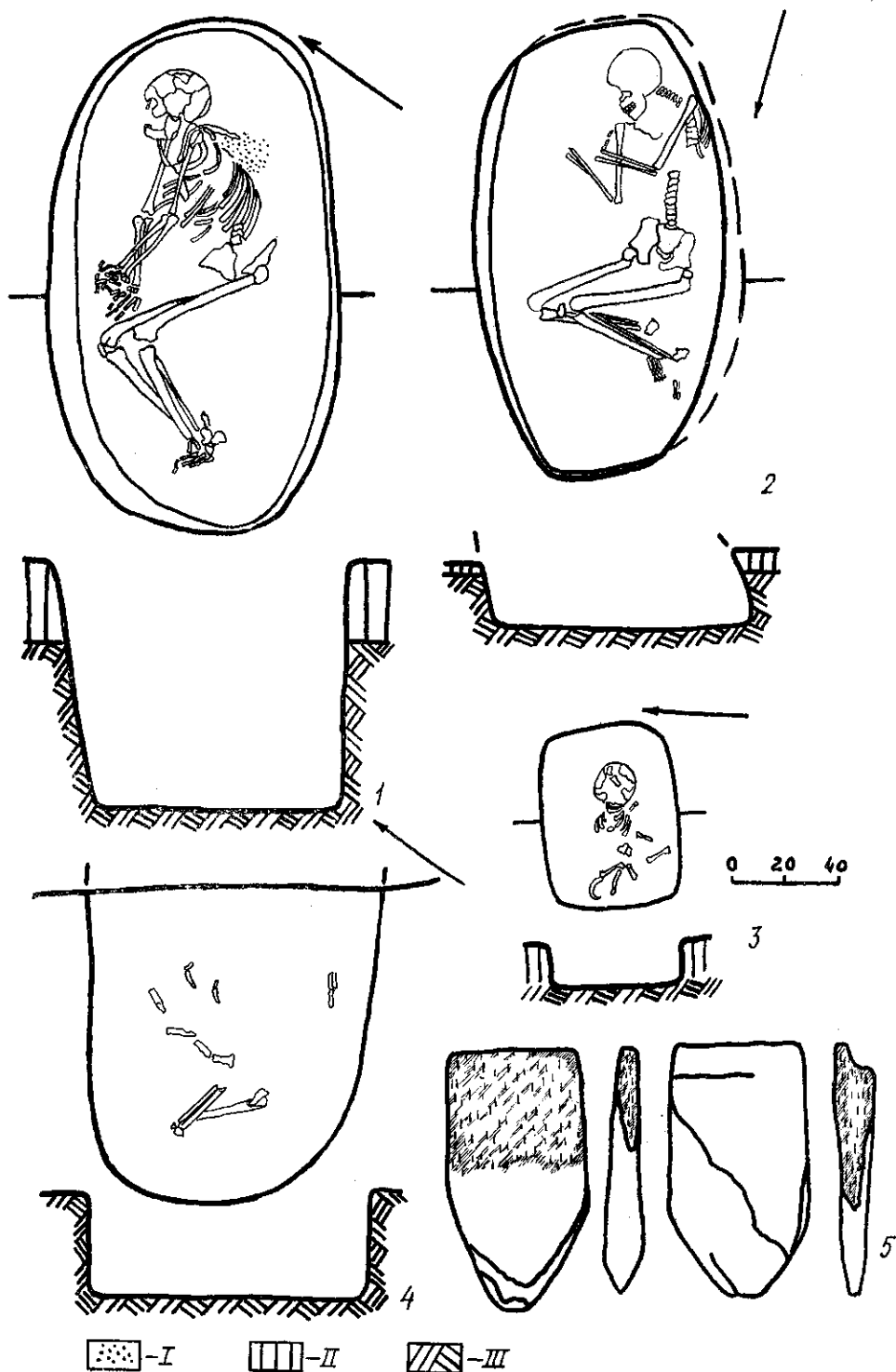

Рис. 2. Енеолітичні поховання: 1 — к. 24, п. 30; 2 — к. 24, п. 27; 3 — к. 24, п. 21; 4 — к. 20, п. 13; 5 — стела з к. 20. Умовні знаки: I — вохра; II — поховальний чорнозем; III — материк.

Діаметр кургану 10,5, разом з обкладкою 12,3 м, висота 0,8 м. Рів помічено з рівня материка (5,65 м від 0). Його ширина 1,1 м, діаметр 15,7—16,8, глибина в материк 0,8 м. У південно-західній частині залишено прохід шириною 1,0 м. В чорноземному заповненні рову та на дні траплялися кістки вівці і корови*. Відстань від рову до підшови насипу 1,4—2,6 м.

Навколо першого насипу помічено систему неглибоких круглих ямок з попелястим заповненням, розміщених рядами в напрямку північний захід — південний схід. Вони утворювали своєрідний трикутник, орієнтований вершиною на північний схід (рис. 3). Всього зафіксовано сім ямок, діаметром 0,5—0,6 м, заглиблених в материк на 0,2—0,3 м.

З основним похованням пов'язана тризна, залишки якої представлені фрагментами кераміки з підлощеною поверхнею темносірого кольору і домішками черепашки в тісті. На одному з фрагментів помітний невеликий жолобок при переході від плічок до вінець. Залишки зафіксовано в південному профілі першої північної бровки з зовнішнього краю рову на рівні давньої поверхні.

З північного боку до першого кургану примикає добудова, пов'язана з впускним похованням 21. Вона мала вигляд напівкільцевого рову, що прорізував перший і закінчувався біля основи первісного насипу (рис. 3). Глибина рову в материк 0,4 м, діаметр 4, ширина 0,8—0,9 м. Поховання 21 впущено з краю першого насипу. Можливо, воно було перекрите незначною досипкою в межах півкола рову, проте зафіксувати її не вдалося.

З вершини першого насипу впущено поховання 27, що перекривалося досипкою завтовшки 0,2 м (в полах до 0,4 м). Досипка перекрила перший насип та рів. Далі було впущено поховання 20 — перше поховання ямного часу, яке зруйнувало верхню частину поховання 27. Над ним було споруджено насип товщиною 0,75 м, з поверхні якого впустили ямне поховання 20-А з насипом товщиною 0,6 м. Всі наступні насипи споруджено над ямними похованнями, здійсненими в ямах з заплічками. Найбільш пізні з них (8, 14, 18, 25, 31) мали «дзвіноподібну» верхню частину. Останні дві досипки пов'язані з ранньокатакомбними похованнями.

Всього в кургані досліджено 34 поховання: три енеолітичні, 15 ямних, 5 ранньокатакомбних, 7 пізньокатакомбних, кімерійське та 3 невизначені.

Поховання 30 (рис. 2, 1) — основне, енеолітичне, було розташоване за 5 м на схід від 0. Матриковий викид фіксувався навколо ями на рівні давньої поверхні. Яма овальної форми, розмірами 1,92×1,08 м (біля дна 1,89×0,96), орієнтована з північного сходу на південний захід. На стінках ями помічено глибокі сліди масивних рогових знарядь, відмінних від уже відомих в ямних похованнях**. Небіжчик лежав скорченим на правому боці, головою на північний схід. Руки випростані до колін, ліва перекривала праву. Ноги зігнуті під тупим кутом до тіла і прямим в колінах. Кістки інтенсивно пофарбовані вохрою. Прошарок вохри залишився і на дні ями. За спиною, біля лопатки небіжчика, зафіксовано купку рожевої вохри — залишки формованого шматка. Дно ями нерівне, на глибині 0,93 м від давньої поверхні.

Поховання 21 (рис. 2, 3) — енеолітичне, пов'язане з першою добудовою кургану. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 0,68×0,5 м, орієнтована по лінії захід — схід з незначним відхиленням на північ. Дно влаштоване на рівні материка. Кістки дитини частково зміщені гризунами. Небіжчик лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, головою на схід. Зліва від черепа знайдено крем'яний відщеп (2,0×2,5 см), під черепом та ногами помічено вохру.

* *Визначення* палеозоолога Одеського археологічного музею О. П. Сскерської.

** *Аналогічні* сліди знарядь зафіксовано на стінах енеолітичних поховань 12 та 15 в кургані 3 поблизу с. Виноградне.

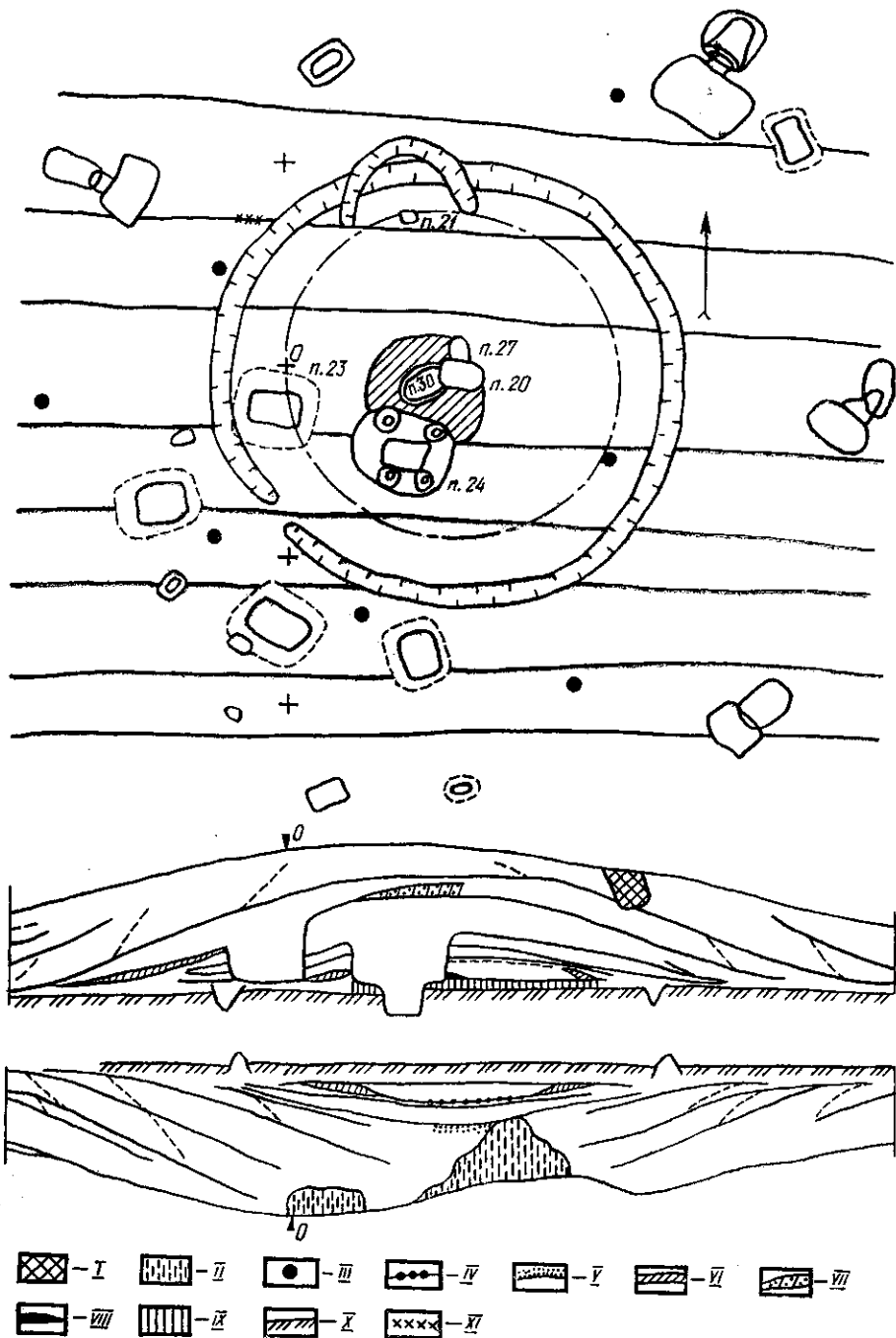

Рис. 3. Центральна частина загального плану та профілів центральної бровки кургану 24. Умовні знаки: I — пізній перекоп, II — затьочний чорнозем з середньовічною цеглою, III — ямки з попелястим заповненням, IV — прошарок викиду з п. 27; V — білий тлін від перекиття п. 20 А, VI — материкова обкладка 1-го насипу та материковий викид з п. 23, VII — змішаний викид з п. 23, VIII — материковий викид з п. 30, IX — поховальний чорнозем, X — материк, XI — кераміка з трізни.

Поховання 27 (рис. 2, 2) — енеолітичне, впущене в перший насип. На поверхні його в північному профілі центральної бровки зафіксовано тонкий прошарок материкового викиду з могили. Поховання підбійного типу. Вхідна яма простежувалась нечітко і частково була зруйнована похованням 20. Підбій фіксувався за змішаним чорноземно-материковим заповненням в шарі давнього чорнозему та в матеріку. В заповненні траплялися крихти вохри яскравочервоного кольо-

ру. Підбій, розташований на захід від вхідної ями, овальної форми, розмірами 1,7×0,96 м, орієнтований на лінії південь-південь-схід — північ-північ-захід. Руки зігнуті кистями до обличчя. Ноги скорчено під тупим кутом до тіла і гострим в колінах. Дно могили нерівне, розміщене на глибині 1,35 м від рівня впуску.

Перше ямне поховання 20 досліджено з рівня впуску. Навколо ями на поверхні першої досипки виявлено залишки перекриття: очерет, фрагменти дерева. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, стінки нерівні, частково обвалилися, розширюються до дна. Розміри біля дна 1,83×1,18 м. Глибина 1,06 м від рівня впуску. Могила орієнтована по лінії захід-північ-захід — схід-південь-схід. Небіжчик лежав на спині із зігнутими в колінах ногами, що розпалися ромбом, головою на захід — північ — захід. Злегка підігнуті в ліктьових суглобах руки, розведені в боки. Кістки пофарбовані червоною вохрою. Дно посипане вохрою та вистелене очеретом, від якого залишилися відбитки стебел вздовж ями, в центрі просіло над похованням 27.

Облицювання чорноземного насипу материковим викидом із рову, простежене на описаних пам'ятках, можна вважати характерною рисою поховальних споруд енеолітичного часу. На досить широкій території степової зони відомі енеолітичні кургани, що мають саме таку конструкцію: с. Волчанське, курган 1; м. Кам'янка-Дніпровська, курган 8; м. Скадовськ, курган 1; с. Богданівка, гр. III, курган 1; с. Вербки, гр. V, курган 1¹. Можливо, що в ряді випадків материкову обкладку не вдалося зафіксувати через погану збереженість насипів. Це стосується насамперед невеликих розораних курганів, навколо яких помічені кільцеві ровики. Особливістю останніх є проходи, залишені, як правило, з південно-західного боку, де знайдено також залишки тризни. Саме тут стояла стела в кургані 20. Проходи зафіксовані і в східних частинах ровиків². Розсипи стулок «ипіо», відкриті в кургані 14, відомі також в деяких енеолітичних курганах Орельсько-Самарського межиріччя (с. Вербки, курган 1; шахта «Самарська», курган 1), правда, в останніх випадках їх знайдено у ровах³. Віддаленість рову від насипу зафіксовано, крім описаних пам'яток, в енеолітичних курганах 1 поблизу с. Волчанського та 1 поблизу Скадовська⁴.

Досить своєрідні для енеоліту конструкції з добудовами, що являють собою найдавніші «довгі» могили. Аналогії таким конструкціям, пов'язані з енеолітичними похованнями (с. Вербки, гр. V, курган 1⁵ та ін.), на жаль, поки не опубліковані. Добудова завжди пов'язана з конкретним похованням, розміщеним в центральній її частині.

Притаманною для енеолітичних курганів рисою є наявність ямок, розміщених, як правило, за межами насипів (Аккермень I, курган 11; Нікополь, курган 1; м. Григоріополь, курган 9⁶). У розміщенні ямок завжди простежується певна система, частіше вони становлять залиш-

¹ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. и др. Отчет о раскопках археологической экспедиции в зоне строительства Каховской ОС в Херсонской обл. в 1979 г. // НА ИА АН УССР.— 1979/32.— С. 4—43.— Табл. 1, 2; Евдокимов Г. Л., Рассмакин Ю. Я. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 83, рис. 4; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — раннем бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— С. 11.

² Ковалева И. Ф. Указ. соч.— С. 11; Евдокимов Г. Л., Рассмакин Ю. Я. Указ. соч.— С. 83.

³ Ковалева И. Ф. Указ. соч.— С. 13; Рассмакин Ю. Я. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна р. Молочной // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 14—27.

⁴ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. и др. Указ. соч.— Табл. 3, 3; Евдокимов Г. Л., Рассмакин Ю. Я. Указ. соч.— С. 83.— Рис. 4.

⁵ Ковалева И. Ф. Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С. 47.— Рис. 2, 1.

⁶ Вязьмитина М. И., Галінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень» // АП.— К., 1960.— Вип. VII.— С. 117.— Рис. 87; Розкопки експедиції Дніпропетровського історичного музею (Крилова Л. П., Чурилова Л. М.) у 1986 р.; Яровой Е. В., Серова Н. Л. Григоріопольские курганы.— Кишинев, 1987.— С. 78.— Рис. 31, 1.

ки споруд святилищ, в інших випадках розміщені рядами. В попелястому заповненні зустрічалися залишки стовпів, в поруч — кістки тварин, кераміка.

Таким чином, названі конструктивні особливості насипів та деталі поховального ритуалу можна вважати характерними ознаками курганів енеолітичної доби. Вони можуть як поєднуватися між собою, так і траплятися окремо. Безсумнівним є те, що вони пов'язані з певними ритуальними діями, але в даному випадку слід наголосити, що всі ці риси ритуалу зустрічаються при похованнях, які відносяться до різних обрядових груп, визначених нами в Приазов'ї⁷. До першої з них належать поховання у вузьких овальних ямах з випростаними на спині скелетами, до другої — поховання в овальних ямах зі скорченими кістяками. Серед них виділяються кілька підгруп. Це поховання скорчені на спині, ноги ромбом, руки злегка підігнуті і розведені в сторони; поховання на боці, руки випростані до колін, кисті зведені; поховання на боці, руки зігнуті, кисті перед обличчям; поховання на боці, одна рука випростана, друга зігнута. Третю групу становлять поховання з підбоями, в яких небіжчиків клали на бік; руки зігнуті, кистями до обличчя. До четвертої групи входять поховання з таким же положенням небіжчиків, але в прямокутних ямах, часто з уступами. П'яту становлять поховання в кам'яних скринях.

Описані вище поховання з курганів Токмакського району ми відносимо до другої та третьої групи, хоч характерні для них особливості поховального ритуалу та насипів відомі також в курганах з похованнями I та V груп.

Питання культурної належності цих груп не вирішене. Дослідники намагалися виділити окремі культури, використовуючи при цьому різні методи, маючи за основу вузькі джерела, обмежені відповідними географічними рамками. Останнім часом поряд з середньостогівською культурою, пам'ятками новоданилівського та нижньомихайлівського типів були виділені інгулецька культурна група доямого часу, постмаріупільська культура, широчанська культурно-історична область, суворівська та утконосівська групи тощо⁸. В результаті зараз існує досить складна термінологічна плутанина, що вносить додаткові труднощі і в без того складні проблеми вивчення енеоліту. Особливої гостроти набула проблема визначення культурної належності так званих «випростаних» поховань та їх відношення до пам'яток нижньомихайлівського типу.

І. Ф. Ковальова на підставі вивчення матеріалів з курганів Орельсько-Самарського межиріччя, відносить їх до самостійної постмаріупільської культури, яку вона практично протиставляє пам'яткам нижньомихайлівського типу⁹. Іншої думки дотримуються Д. Я. Телегін та О. Г. Шапошникова. На початку 70-х років, коли кількість випростаних поховань була незначною і концентрувалися вони на півдні степової зони, здебільшого на Правобережжі Дніпра, дослідники відносили їх до пам'яток нижньомихайлівського типу¹⁰. В останніх працях дослідники зробили спробу культурного розчленування поховань, враховую-

⁷ *Рассамакин Ю. Я.* К проблеме изучения энеолитических подкурганых погребений // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы.— К., 1987.— С. 138, 139.

⁸ *Крилова Л. П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край.— Дніпропетровськ, 1971.— С. 31; *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья ... — С. 42—53; *Гей О. Н.* Переход от неолита к бронзовому веку в степной полосе Северного Причерноморья: Автор дис. ... канд. истор. наук.— М., 1986.— С. 3—8; *Дергачев В. А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 65—74; *Алексеева И. Л.* Доусатовские погребения в курганах Северо-Западного Причерноморья // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 17—26.

⁹ *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья ... — С. 8, 42—53.

¹⁰ *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія.— 1971.— Вип. 4.— С. 14; *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарифутдинова И. Н.* О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Понгулья.— К., 1977.— С. 7—9.

чи значно зросло джерельну базу. «Випростані» поховання були віднесені до пам'яток нижньомихайлівського типу, середньостогівської та ямної культур¹¹. У наведених розробках, на нашу думку, протиставляються два взаємопов'язані принципи: культурна належність поховань визначається або лише за поховальним обрядом (саме так виділена постмаріупільська культура), або за керамікою (оснотою для розчленування «випростаних» поховань були десять посудин та кілька фрагментів кераміки з тризни). Сучасний стан проблеми вимагає комплексного підходу. Для культурного визначення поховань мають враховуватися всі критерії: особливості обряду, матеріальна культура, територія поширення, хронологічні відмінності груп.

На території степової України в епоху енеоліту склалися особливі умови внаслідок досить відчутних карпато-дунайських та кавказьких впливів. Розглядати в цих умовах питання про культурне визначення «випростаних» поховань без урахування пам'яток нижньомихайлівського типу, і тим більше протиставляти їх, неправильно. Сам термін «нижньомихайлівський тип» не може задовольнити на сучасному рівні знань і потребує уточнення або заміни. Його треба використовувати в крайньому випадку, для характеристики певної локальної групи пам'яток, що є складовою частиною більш широкого і складного культурно-історичного явища. В. М. Даниленко назвав його азово-чорноморською лінією розвитку степового енеоліту¹². Ця назва, на нашу думку, відбиває тенденції культурного розвитку різних груп пам'яток і ліквідує термінологічну плутанину. Характерною рисою цієї лінії розвитку є скорчений обряд поховань, складність курганної споруди та лискована кераміка сірого, коричневого і чорного кольорів, з домішкою черепашки в тісті. «Випростані» поховання мають риси, які без сумніву відбивають традиції маріупільських могильників, що ніколи жоден з дослідників, починаючи з Городцова В. О., не піддавав сумніву. Питання стоїть про тенденції розвитку цих пам'яток. Характерні риси обряду (крім положення кістяка) та інвентар «випростаних» поховань мають багато спільного із «скорченими» похованнями і відрізняються деякими кількісними показниками (конструктивні особливості насипів, тризни, кераміка, прикраси з міді та кістки, в тому числі фігурні пронизки, формовані куски вохри, кістяні проколки з виділеною ручкою тощо). Підтвердженням спільності є наявність «змішаних» могильників. Виходячи з цього, більш правильним буде розглядати «випростані» поховання як групу пам'яток, що становить складову частину азово-чорноморської лінії і пов'язана з нею спільним напрямом культурних зв'язків і розвитку. На наш погляд, «курганізація» маріупільських могильників нерозривно пов'язана з розвитком азово-чорноморської лінії, з появою і розвитком пам'яток з характерною лискованою керамікою та скорченим обрядом поховання. Виходячи з цього, некоректно ставити питання про хронологічний пріоритет «випростаних» підкурганних поховань.

Питання хронології та періодизації енеолітичних поховань розробляється на підставі стратиграфічних даних, порівняльного аналізу інвентаря та розв'язання питань походження обрядів різних груп поховань. Басейн р. Молочної зараз один з небагатьох районів, де одержана серія стратиграфічних колонок не тільки між енеолітичними та ямними похованнями, але й між самими енеолітичними похованнями. Такі ж дані відомі на Правобережжі Дніпра, на Південному Бузі, в Подунав'ї, окремі випадки зафіксовані на Нижньому Дону та в Прикубанні. В Орельсько-Самарському межиріччі при досить значній кількості досліджених енеолітичних поховань, лише зрідка простежено їх страти-

¹¹ Телегін Д. Я. Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 23—27; Шапошникова О. Г. Епоха раннього металла в степній полосі України // Древнейшие скотоводы юга Украины.— К., 1987.— С. 6.

¹² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 87—90.

графічне співвідношення. Але навіть ці випадки потребують критичного підходу, що викликано частою невідповідністю стратиграфічних даних у наукових звітах та публікаціях. Важко, наприклад, зрозуміти метаморфози із стратиграфією кургану 1 групи V поблизу с. Соколове, де порівняно із звітом не тільки зміщено загальний план кургану, але з'явилася ще одна досипка і змінено співвідношення поховань 16, 17, 12¹³. Повна плутанина і в стратиграфії кургану 6 поблизу с. Соколове, яка тричі подана по-різному¹⁴. В кургані 2 групи XVIII біля с. Верхня Маївка випростане поховання № 6 взагалі є впускним при основному ямному № 3¹⁵. Незрозумілим є і відношення до поховання 16 в кургані 1, група XIV поблизу с. Верхня Маївка: за звітом воно основне, в публікації ж його стратиграфічна позиція зовсім не дана — основним стало поховання 11¹⁶. Зміна стратиграфії курганів з енеолітичними похованнями практично не оговорюється авторами. Лише стосовно кургану 6 поблизу с. Соколове, та й то не одразу, зміну було пояснено переглядом креслень та фотографій та ще й з констатацією достовірності зроблених спостережень. Гадаємо, що стратиграфія останнього кургану не переглядалась, якби не знахідка при основному випростаному похованні 7 в кургані 1, групи V поблизу с. Вербки кам'яного молота, аналогічного знайденому в похованні № 6 згаданого кургану. Останнє почало трактуватися не тільки як основне, але й як випростане, хоча від нього залишилися тільки череп та деякі хребці (в звіті воно взагалі скорчене)¹⁷.

Складається враження, що всі зміни робляться, коли виникає необхідність довести якимось нове положення автора стосовно хронології та періодизації чи культурної належності поховань, а розкопані до цього матеріали протирічать йому. Це стосується і останньої праці І. Ф. Ковалєвої про стратиграфічне співвідношення постмаріупільських (випростаних) поховань з нижньомихайлівськими та ранньоямними¹⁸. Дивує стратиграфічний розгляд кургану 1 поблизу с. Орестополь і культурна інтерпретація енеолітичних поховань в ньому. Чому, наприклад, поховання № 2 — нижньомихайлівське? Мабуть, саме для цього воно перетворилося в скорчене на правому боці, хоча в звіті згадується, що сильно зруйнований кістяк дитини лежав у випростаному стані¹⁹. На нашу думку, немає твердої гарантії, що поховання 5 було раннішим від поховання 2, адже кромлехи не пересипалися насипами. Це було можливим лише в тих випадках, коли недалеко від них влаштувалася ще одна могила, над якою вже насипали курган, що й

¹³ Ковалева І. Ф., Марина З. П. Отчет по научно-исследовательской работе: археологические исследования в зоне строительства оросительной системы совхоза им. Жданова // НА АН УССР.— № 177/127.— С. 131—133.— Рис. 463; Ковалева І. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вып. 3.— С. 63, 64.— Рис. 3, 1; Ковалева І. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 20, 21.

¹⁴ Ковалева І. Ф., Марина З. П. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы колхоза им. Жданова в 1976 г. // НА АН УССР.— 1976/66а.— С. 45—47; Ковалева І. Ф. Погребения животилковского типа в Присамарье // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1978.— С. 46, 47.— Табл. 1, 1, 2; Ковалева І. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 19, 20; Ковалева І. Ф. Курган у с. Вербки ... — С. 50, 51.

¹⁵ Ковалева І. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П. и др. Исследование курганных могильников у с. В. Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1977.— С. 65—67.

¹⁶ Ковалева І. Ф. Исследование археологических памятников трассы строительства 2-ой очереди Фрунзенской ОС в 1974 г. // НА ИА АН УССР.— 1974/40.— С. 100; Ковалева І. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П. и др. Указ. соч.— С. 32—38.

¹⁷ Ковалева І. Ф. Курган у с. Вербки ... — С. 50.

¹⁸ Ковалева І. Ф. Еще раз о стратиграфическом соотношении постмаріупольских, нижнемихайловских и древнеямных погребений // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 56—67.

¹⁹ Там же.— С. 59; Ковалева І. Ф., Шалобудов В. И. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Александровской ОС в 1985 г. // НА ИА АН УССР.— 1985/49.— С. 97, 98.

перекривав кромлех (курган 3; м. Орджонікідзе; с. Волонтьорівка, курган 1²⁰).

Не виключено, що поховання 2 передувало похованню 5. Горщик з останнього має шнуровий орнамент, що характеризує досить пізній вік, а саме — не раніше співіснування нижнього горизонту Михайлівського поселення та Дерейки. Наведені в статті профілі бровок не переконують. Взагалі наведений курган не дає підстав для розгляду питання про стратиграфічне, а значить і хронологічне співвідношення «випростаних» та «нижньомихайлівських» поховань. Більш того, спроба зробити «випростані» підкурганні поховання передуючими нижньомихайлівським свідчать про недостатнє розуміння суті явища «нижньомихайлівські пам'ятки», про що йшлося.

Виходячи з наявних стратиграфічних даних між енеолітичними похованнями в курганах азово-чорноморської степової зони, можна встановити певну закономірність розміщення окремих груп. Так, поховання I групи завжди основні в курганах і лише зрідка (переважно між Ігулом та Дунаєм) — впускні при похованнях I та II груп. Поховання II групи можуть бути як основні, так і впускні, при основних I та II груп. Поховання III та IV груп, як правило, впушені в кургани з похованнями I та II груп. Поховання V групи можуть бути основними та впускними, тобто, синхронні як I та II групам, так і III та IV.

На підставі стратиграфічних колонок, які дають досить стале співвідношення між групами, найбільш ранніми можна назвати поховання I та II груп, які в свою чергу розподіляються на більш ранні та пізні. Датування найдавнішого періоду базується на вузькому колі доказів швидше логічного, ніж фактичного характеру. Маємо на увазі розгляд цього питання з точки зору походження окремих груп та можливої історичної ситуації. З фактичних даних привертають увагу знайдені серед залишків тринизні фрагменти ранньоеолітичної кераміки²¹. Саме в цей час з'являється і лискована кераміка з домішками черепашки. В. М. Даниленко відніс появу найраніших пам'яток азово-чорноморської лінії до часу пізніх поховань Капулівського могильника²². Близькі погляди відстоює О. Г. Шапошникова, яка виділяє лівенцівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, вказуючи на взаємозв'язок залягання кераміки ранньосередньостогівського часу та лискованої²³. Саме ранньоеолітична кераміка і є головним доказом появи перших курганних насипів над похованнями I та II груп. Верхньою межею раннього періоду був час існування нижнього горизонту Михайлівського поселення, тому він пізніший за частину «випростаних» і «скорчених» поховань.

Другий, пізній період, датується, головним чином, за пізньотрипільськими імпортами з поховань, тому головною виступає трипільська лінія синхронізації. Д. Я. Телегін виділяє цей період в широчансько-баратівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, а О. Г. Шапошникова — у михайлівський²⁴. На нашу думку, в цей період відбуваються зміни в поховальному обряді: зберігаються поховання перших двох груп, але найбільш сталим стає скорчене положення на боці з однією зігнутою, другою випростаною руками. В цей самий період з'являються і нові групи з досить сталим обрядом (III та IV).

²⁰ *Николова А. В., Рассмакин Ю. Я.* О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.— 1985.— № 3.— С. 43.— Рис. 3; *Константинеску Л. Ф.* Ранньомі поховання північно-східного Приазов'я // Археологія.— 1984.— Вип. 45.— С. 64, 65.— Рис. 4, 5.

²¹ *Ковалева И. Ф.* «Вытянуты» энеолитические погребения Днепровского ареала // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.— Ростов, 1983.— С. 22; *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья... — С. 24—28.

²² *Даниленко В. Н.* Указ. соч.— С. 87, 88.

²³ *Шапошникова О. Г.* Памятники нижнемихайловского типа // Археологія Української ССР.— К., 1985.— С. 325; *Шапошникова О. Г.* Эпоха раннего металла... — С. 12.

²⁴ *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели... — С. 15; *Шапошникова О. Г.* Памятники нижнемихайловского типа... — С. 328—331.

В розглядуваний час в Північно-Західному Причорномор'ї сформувалася усатівська культура, якій притаманні ті ж риси ритуалу та особливості курганних споруд, що були характерні для більш ранніх енеолітичних поховань, але в значно більш розвинутому вигляді²⁵. На Правобережжі Дніпра в пізньоенеолітичний час відбувався процес інтеграції різнокультурних елементів, який так і не завершився формуванням єдиної культури²⁶. В північному степовому Лівобережжі Дніпра зберігалася відносна єдність, але середньостогівські, «нижньомихайлівські» та трипільські елементи все ж були відчутними²⁷. Що стосується Нижнього Подоння, то тут закономірне переважання майкопсько-новосвободневських впливів²⁸.

При розгляді проблем хронології, періодизації та культурної належності енеолітичних поховань існує чимало нерозв'язаних, спірних питань, таких як роль середньостогівської культури у формуванні курганного обряду, походження та поширення лискової кераміки, виникнення окремих груп поховань, співвідношення з репінськими пам'ятками тощо. Вивчення їх має важливе значення для розкриття історичної картини розвитку степового населення в добу освоєння першого металу та появи курганного обряду поховання.

Ю. Я. Рассмакин

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИАЗОВЬЯ

На основании новых материалов автором выделяются особенности погребального ритуала и конструкции курганов эпохи энеолита. Сравнительный анализ новых памятников позволяет выделять пять обрядовых групп погребений и рассматривать их в рамках азово-черноморской линии развития степного энеолита. Стратиграфия курганов указывает на возможность выделения двух этапов развития последней: первый — до появления нижнего слоя Михайловского поселения, второй, последующий, до появления позднеямных памятников.

Yu. Ya. Rassamakin

ENEOLITHIC BURIALS OF THE NORTH-WESTERN AZOV SEA AREA

New data permit the author to distinguish peculiarities of the burial ceremony and construction of Eneolithic burial mounds. Comparative analysis of new monuments makes it possible to single out five ceremonial groups of burials and to consider them within the frames of the Azov — Black Sea line in the development of the steppe Eneolithic. Stratigraphy of the burial mounds allow distinguishing two stages in the development of this line, the first — to the appearance of the lower layer of the Mikhailovskoe settlement, the second and subsequent — to the appearance of the Late-Yam monuments.

Одержано 12.06.87.

²⁵ *Субботин Л. В., Петренко В. Г.* Об архитектуре усатовских курганых сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 26—43.

²⁶ *Николова А. В., Рассмакин Ю. Я.* Указ. соч.— С. 54, 55.

²⁷ *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья ... — С. 27, 28.

²⁸ *Кляшко В. Я.* Связи Нижнего Подонья и Кавказа в палеометаллическую эпоху // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований в 1970 г.— Тбилиси, 1971.— С. 113—116.